

Иркутск —
Кызыл —
Иркутск

Аныяк-өскенге
кадыкшыл,
күш-культура

Өвүр кожуун-
нун шаңналы
дээш...

№ 38 (18465)

1925 чылдың
агуст 31-де үнүп эгелдэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садыр өрттэ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
апрель
1
вторник

«ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ СТРАТЕГИЯЗЫ ШАПКЫН ӨЗҮЛДЕНИҢ ҮНДЕЗИНИ БОЛУР»

Россия Федерациязының
Федералдыг Хуралының
Федерация Чөвүлелиниң пленарлыг
хуралыга Тыва Республиканың
Баштыңы Ш.В. Кара-оолдун
илеткели

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол Федералдыг Хуралдың Федерация
Чөвүлелиниң хуралында илеткел үезинде.

Ханы хүндүткелдиг Валентина Ивановна!
Хүндүлүг сенаторлар! Хүндүлүг чалатканнар!
Илегалар!
Федерация Чөвүлелинге Тыва Республиканың
хүннерин эрттирериниң дугайында үстүкү палатаның
иниитирин Тыва улуг өөрүп четтиришкен-биле хү-
ннүп алган. Регионнарның палатазынга бодун көргү-
сери болгаш сенаторларның деткимчезин алыры
биске аажок чугула, ындыг деткимчени Россия-биле
демнежилгениң болгаш республика найысыла-
лының үндезилеп тургустунганының 100 чылын-
да алыры — ийи дакпыр уjur-дузалыг.

(Уланчызы 4-5-ки арыннарда). ➡

Чонну тургузукчу ажилче сорук кириер

Күүсекчи эрге-чагырга органнарының
буддистчи хөй-ниити-биле кады ажилдажылга-
зының айтырыгларын республиканың Чазаа-
ның Даргазының оралакчызы Анатолий Дам-
ба-Хуурактың буддистер каттыжышкынының
удуртулгазы-биле эрттирген ужуражылгазынга
сайгарып чугаалашкан.

Ужуражылгага Ыдыктыг хуралдың баштыңы Ага-
к-лама, камбы-лама Тензин Цултим болгаш Тыва-
ның Буддистер каттыжышкынының чагырга-
зының чокта чаа соңгуткан Артыш Ондар олар
ришкенер.

Буддистер организациязының дээди күүсекчи ор-
нының чаа удуртукчузу 1983 чылда Сүт-Хөл кожуун-
н Ишкин суурга төрүттүнген. Шажын эртемин ол Бу-
тияда Иволга хүрээзинге чедип алган. 2004 чылда

вазынче чанып келгеш,
Артыш Ондар Чадаа-
ның Алды хүрээзин
штап турган, ооң соон-
төп «Цеченлинг» хү-
рээзинче шилчээн. Артыш
маның эртем-билиин
олгаш дуржулгазын ба-
мдаалаш, Тываның буддистер каттыжышкыны
у чагырга баштыңы албан-дужаалга ажилдаарын сү-
лээт.

(Уланчызы 3-кү арында). ➡

100 чылдың фондузу

Киржилге идепкейлиг болур

Март 28-те «Найысылал» Арт-
төпке Кызыл хоорайның 100
чылының фондузун чонга бол-
гаш хөй-ниитиге таныштырган.
Бо фондуну Кызыл хоорайның
Төлээлекчилер хуралының шит-
пири-биле 2013 чылда тургускан.
Барык бир чыл дургузунда фон-
дунуң хоойлу-дүрүм документи-
лерин кылдырып, организастыг
ажылын шуудадып келген. Амгы
үеде ажилдап кириптеринге
фонд белең. Кызыл хоорайның
Төлээлекчилер хуралының дар-
газы Дина Оюн чыылганнарны
фондунуң организакчы ажилда-
ры болгаш ап чоруткан баштай-
гы хемчеглери-биле таныштыр-
ган.

«Кызыл хоорайның 100 чыл
юбилейин эрттиреринге детким-
че фондузу» сайгарлыкчы эвес
бо организацияның кол сорулга-
зы — республиканың найысылалын
үндезилээниниң 100 чылынга ту-
раскааткан байырлыг хемчеглери
белеткээринге болгаш эрттирерин-
ге дузалаары. Фондунуң акша-
хөреңгизин чоннуң эки тура-биле

киргени, хоойлу-дүрүм езугаар
тывылган орулгалардан тургузар,
бодунуң үлүүн ажил-херектер-
биле база кирип болур. «Кызыл
хоорайның 100 чыл юбилейин
эрттиреринге деткимче фондузу-
нуң» ажылын, акша-хөреңгизиниң
чарыгдалын, фондунуң уставын
канчаар сагып турарын хоорайның
Төлээлекчилер хуралының депу-
тады Аргина Пала удурткан беш
кижи составтыг Хайгаарал чөвү-
лели, фондунуң директору Чингис
Ховалыг боттандыраар.

Чаа тургустунган-даа болза,
фонд Кызыл хоорайга «Аас-ке-
жиктиң 100 минутагы», «Кызыл
болгаш кызылчылар» деп фото-
конкурс ышкаш элээн каш акция-
ларны органиастаан.

«Аас-кежиктиң 100 минутагы»
акцияны харылзааның «Билайн»
оператору-биле кады боттандыр-
ган. Ооң ачызында ногаан Аът чы-
лын уткуп турда божаан Кызылдың
ава бүрүзү халас чугаалажырынга
100 минутаны «Билайн» харылзаа
операторундан алган.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Хүннүң медээлери

Тыва — дөрттүң бирээзи

Сибирьниң федералдыг
округунда 2013 чылда инвес-
тицияларның немей өзүлдө-
зин чедип алган дөрт регион-
нуң бирээзи Тыва болган.

Инвестицияларның эрткен
чылда түннелдериниң дуга-
йында медээлерни Росстат
бодунуң сайтызынга парлаан.
Ооң медээлерин езугаар алыр-
га, СФО-да инвестицияларның
ниити хемчээли 2013 чылда 9,5
хуу кызырылган, ындыг турбу-
же Сибирьниң 12 регионунуң
дөртүндө өзүлдө бар болган.
Чижээ, Алтай Республика-
да 13,2 хуу, 11,7 млрд. рубль,
Алтай крайда — 4,2 хуу, 92,9
млрд. рубль, Новосибирск об-
ласта 2,8 хуу, 174,6 млрд.
рубль болгаш Тыва Республи-
када 1,6 хуу, 12,7 млрд. рубль
өзүлдө бар болган.

Инвестицияның эки бай-
далдыг болурунга экономика-
ның боттук секторунга бүдү-
рүлгө технологияларының кээп
эглээни идиг болган. Тываның
Экономика яамызының дыңнат-
канын езугаар алырга, 2008-
2013 чылдарда кол капиталга
инвестицияларның хемчээли
3,4 катап өскөн. Кижиги санын-
га онааштыр инвестициялар
кирилдезиниң талазы-биле
РФ-тиң субъектилериниң рей-
тингизинге Тыва 82 черге тур-
ганындан 76-гы черде келген.

Фермерлерге деткимче

Тыва Республиканың Ча-
заа чаа эгелеп чоруур 50
фермерни грантылар-биле
деткирин планнап турар. Ол
эрткен чылга көөрдө, ийи ка-
тап хөй.

Республиканың көдээ ажил-
агыйына ниитизи-биле 58
ажыг миллион рубльди көргөн,
ооң иштинде федералдыг бюд-
жеттен 46,8 миллион рубль.
Россияның Көдээ ажил-агы
ямызының белеткээни фер-
мерлерни хөгжүдеринге бол-
гаш чаа тараачын ажил-агы-
йын эгелеп чоруурларга күрүне
дузасын девискээрлер ара-
зынга хуваарының дугайында

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Хүннүң медээлери

ФЕРМЕРЛЕРГЕ ДЕТИМЧЕ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).
айтышкынга РФ-тин Чазак Даргазы Д.Медведев чоокта чаа атты салган. Федерацияның 72 регионнарының аразындан Тыва Республика «Чаа эгелеп чоруур фермер» деп күрүнө программазын чедиишкинниг камгалаан. Россияның Көдээ ажил-агый яамызы федералдыг акшаландырышкынның деңгелин бистиң республикага 81 хууга тургускан. Чаа эгелеп чоруур фермерлерни деткиринге РФ-тин бюджетиниң үлүү 65,11 хуу. Көдээ суурларга сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр программага эң иделкейлиг киришкени дээш Тывага ачы-дузаның хемчээлин улгаттырганы ол. «Чаа эгелеп чоруур фермер» программаны боттандыраарының талазы-биле Тыва Республика — ийи чыл улаштыр эң эки көргүзүлгелерни чедип алган девискээрлерниң бирээзи.

ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының дыңнатканы-биле, республика ийи күрүнө программасында киржип турар. «Чаа эгелеп чоруур фермер» программа бистиң республикага кончуктугула. Эрткен чылын грант деткимчезин 30 кижи ажыглаан, а херек кырында ча-

гыгны киригеннерниң саны 100 ажа берген. Түнчүп чугаалаарга, «Өг-бүлө фермазынга» субсидия алыр программа-биле деңгээрге, элээн таарымчалыг деп санап турар. Грантыны алырынга, субсидияның ниити түнүнүн 10 хуузу чаа эгелеп чоруур фермерге таарымчалыг. Республикада грантының хемчээлин 1 млн. рубльге кызыгаарлаан, ооң үлүү 100 муң рубль болур. Эрткен чылдарның дуржулгазындан алгаш көөрге, бир эвес бодунуң ажил-агыйын хөгжүдөр күзели бар болза, ол көдээ ишчилерге өрү көдүрлүрүнге чедер акша-түн болур.

Грантының акша-хөреңгизин биле шөлдү болбаазырадыр бичии трактор, чүс баш хойну, мал одарладыр черни садып, кажааны тудуп ап болур. Бо хүнде күрүнө деткимчезиниң ачызында Тывада фермер ажил-агыйларның саны 500 чедип турар. Олар ниити шээр малдың 15 хуузу тудуп, азырап турар. Сөөлгү чылдарда фермер грантыларынче кордакчыларның аразында көдээге мал өстүрер дээн хоорайның чурттакчылары база бар. «Чаа эгелеп чоруур фермер» программаның конкурсузунга чаа негелдени немээн.

ИНТЕРНЕТ-КАНАЛ: «УЛУСЧУ ХЫНАЛДА»

Тываның ажык медээлер порталының баазасында чонбиле харылзааның немелде «Улусчу хыналда» деп аттыг интернет-каналы ажиттыг.

Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызының дыңнатканын езугаар алырга, чаа органы хоорайның чугула айтырыгларын шалыпкын шиитпирлээр сорулга-биле ажыткан. «Улусчу хыналда» дээрге «Ажык Тыва» деп төлевилелдин база бир кезээ болур, ол хоорайның чурттакчыларынга эрге-чагырга органы-биле дорт, кандыг-даа оочурга турбайн, кандыг-даа саазыннар долдурбайн харылзааны тудар органы берип турар.

Кызылчыларның болгаш республиканың чурттакчыларының хоорайның эрге-чагыргаларының мурнунга тургузар айтырыг-

ларының даңзызы улуг: коммунал ажил-агыйда, чаагайжыдылгада, садыг шугумунда, хойниитиниң транспортунда, орук шимчээшкенинде, харылзаа адырында болгаш өске-даа чугула черлерде хажыдышкыннарны дыңнадып болур.

Хоорайның эрге-чагыргазынче дыңнадыг чорударда айтырыгның азы хажыдышкынның дугайында кысказы-биле ында майыкка долдурар, ол ышкаш эргежок чугула черлерни база айтыр. Чижээ, «адрес» деп каан черге хажыдышкын болдурган объектини, «карта» дээн черге ооң кайда турарын айтыр. «Силерниң Ф.А.А.», «Силерниң телефонуңар» дээн черни долдурбайн барып болур.

Келир үеде ындыг ажылды өске муниципалитеттерге эгелээри көрдүнүп турар.

ХЕМНЕРНИН СУУ КӨДҮРЛҮП БОЛУР

Даштыкы агаарның температуразының марттың ийиги чартында элээн бедээни-биле холбаштыр республиканың девискээринде хар дүрген эрий берген.

Агаар шинчилекчилериниң дыңнадыын езугаар алырга, апрельде ортумак температура нормадан бир градус бедик болур. Ол чорук хемнерде сугларның деңгелин көдүрүп, чурттакчылыг черлерге суг алырының айылын тургузуп болур.

Мындыг байдалга удур хемчеглерни республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргиттин эрттирген аппарат ху-

ралынга сайгарган. ХК болгаш ОБ агентилелиниң директору Шолбан-оол Чанзан амгы байдалды илеткээн болгаш алдынып турар хемчеглерниң дугайында таныштырган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бойдустуң бооп болур халавынга удур белеткел Тывада тургустунган. Тываның Чазаның март 19-та үндүрген айтышкынын езугаар часкы үеде эрип баткан сугларның айыыл чок болурун хандыраарының хемчеглериниң планын, а ол ышкаш суг ажил-агыйының объектилериниң болгаш гидротехниктиг тудугларның белеин хынаарының графигин бадылаан.

100 ЧЫЛДЫН ФОНДУЗУ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Чөөн чүк календары езугаар баштай божаан иелерге «0 по России» деп харылзаа ачы-дузаны-биле чугаалажырынга «Ноль сомнений» деп тариф планниг сим-карталарны берген. Карта бүрүзү-биле 3000 минута халас чугаалажып болур.

«Кызыл болгаш кызылчылар» деп фотоконкурстун эң шилдиндек чуруктарын Кызылдың 100 чылынга тураскаадып үндүрер фотоальбомга кириер. Фотоконкурс ийи номинацияга эртер: «Кызылдың онзагай черлери» биле «Кижилер болгаш болуушкуннар». Конкурса чүс чылдың эгезинден тура бо хүннерге чедир болган болуушкуннарның дугайында чуруктарны, хоорайның аңгы-аңгы үелерде чуруктарын болгаш чурттакчыларының чуруктарын хүлээп алыр. Адреси: Кызыл хоорай, бажың 32, тел. 22-444.

Лотереяның машиналары.

зы Сергей Огнев республиканың удуртулгазының мурнундан «Кызыл хоорайның 100 чыл юбилейин эрттиреринге деткимче фондузун» деткип, бо фонд чүгле юбилей үезинде эвес, а ооң соонда-даа ажилдаарынга идегелин илереткен. Республиканың Чазаның шупту ажилдакчылары бир хүннүң ша-лыңын фондузе шилчидериниң

Кызыл хоорайның чыдыкчы коллективтери «Ветеран», «Октай», «Найысыл», «Ивушка» ансамбльдер диязының көргүзүлгелери «Кызыл хоорайның 100 чыл юбилейин эрттиреринге деткимче фондузун» таныштырылганы онзагай каасталгазы болганылаңгыя «Ырлаал, Кызыл

«Октай» ансамбли.

Найысылалдың юбилейинге тураскааткан «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатылары» деп номну фондунуң деткимчези-биле белеткеп турар.

Кызыл хоорайның 100 чылының фондузунуң ажылынга, ооң акша-хөреңгизиниң чыыл-

«Фиеста» студиязының танчылары.

дазынга иделкейлиг киржиринче чыылганнарны, эң ылаңгыя бизнесменнерни болгаш сайгарлыкчыларны, Кызыл хоорайның баштыгы кыйгырган.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчы-

дугайында шиитпирни хүлээп алганын база ол дыңнаткан.

«Харылзаа банкызы» ААН-ниң удуртукчузу Орлан Ооржак, харылзааның «Мегафон» компаниязының Тывада участогунуң начальниги Экер Хертек дээш, чалаткан өске-даа бизнесменнер болгаш сайгарлыкчылар Кызылдың 100 чылының фондузунга акша-хөреңги болгаш ажил-ижи-биле киржирин аазааннар. «Ойна» алдын артели 1,5 миллион рубльди «Кызыл хоорайның 100 чыл юбилейин эрттиреринге деткимче фондузунуң» агар санынче шилчидипкенин чыылган чонга дыңнаткан. «Лунсин» компания Тывага болгаш оон дашкаар атсураа билдингир «Верея» биле «Октай» ансамбльдерге акша-хөреңги дузанын көргүзөр деп шиитпирлээн. Алдын тывыжының «Тардан-Голд» компанияның директорунуң оралакчызы Айлана Чооду Россияның Президентизи Владимир Путин Псков хоорайга чорааш театр уран чүүлүн деткириниң чугулазының дугайында чугаалаанын сагындыргаш, бо чылын 50 чылын демдегеп турар бичии көрүкчүлөр театрынга дузалаарын компанияның өмүнээзинден илереткен.

ыры «Ивушка» ансамблы ырлаанын, «Фиеста» бал танларының студиязының оолдуругларының «Часкы вальс» танчылаанын көрүкчүлөр дөсонуургаан.

«Кызыл хоорайның 100 чыл юбилейин эрттиреринге деткимче фондузунуң» таныштырылганының үезинде Тыва чурукчуларының чуруктарының болгаш ус-шеверлерин кылыгларының аукцион диялжышкынын эрттирге Кызылдың 100 чылының лотереязының билеттерин саткан. Бо лотереяның «аас-кежикти» билеттерин садып алган кижилер «Лада-приора», «Нива» машиналарны ойнадып ап болур.

«Кызыл хоорайның 100 чыл юбилейин эрттиреринге деткимче фондузунуң» таныштырылганының үезинде ооң агар санын кирген баштайгы акша-хөреңгидеткиччилерниң азаашкыннарук фонд Тыва биле Россияның демнежилгезиниң, найысылал Кызыл хоорайның 100 чыл юбилейинге белеткелге болгаш он эрттиреринге улуг рольду ойнаары дээрзинге идегелди берип турар.

Шаңгыр-оол СУВАН.
Чуруктарны Чыңгис САА тырттырган.

Агаар харылзаазы

Иркутск — Кызыл — Иркутск

Сүт-Хөлдөн медээлер

Баштайгы хураганнар

Малчыннарның хары-салгалыг, чымыштыг ажылы эгелээн.

Кожуунуң девискээринде малчын коданнарда шээр малдың оолдаашкынының кидин түлүк үези. Малдың чаш төлүн онча-менди камгалап алыр дээш, малчыннар амыр-дыжын харамнанмай, уйгу-чыдын чок ажилдап турарлар. Оларның бирээзинге Оргу-Шөлдүн Кара-Дага Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Владимир Даттыг-Караевич Ондарның малчын коданын хамаарыштырып болур. Ында шээр мал түлүктөй

төрүп эгелээн. Алдарлыг малчынның өөнүң ишти Ольга Ондар база оглу Анатолий болгаш дузалакчы кадарчылар Титов, Клара Ондарлар чаа төрүттүнген анай, хураганнарны ажаап-тежээп доруктурарына кызымаккай, шыдалдыг ажил-ижин көргүзүп чоруурлар.

Олар баштайгы 80 хураганнарны шыырак кылдыр доруктуруп, өстүрүп алган. Коданда мал чеми четчир. Ниитизи-биле малдың бажы онча-менди болуп, кышты хүр эрткен. Мал оолдаашкыны хүн бүрү уламчылап турар.

Орус дыл чылын ажыткан

Амгы үеде күрүнениң дылы — орус дылды чедир шингээдиң албас болза, чурттаарында-даа, ажилдаарында-даа шаптыктыг болур.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол 2014 чылды «Орус дыл чылы» кылдыр республикага чарлаан болгай. Сүт-Хөл кожуунуң өөредилге эргелели ону деткип, бүгү талазы-биле чогуур ужурулг хемчеглерни боттандыра деп улуг сорулганы салган.

Чоокта чаа Суг-Аксының Культура одаанга «Орус дыл

чылының» ажыдышкыны болган. Аңаа кожуунуң 7 школаларының, уруглар садтарының башкылары идепкейлиг киришкенер. Кожуунуң ниити билиг профессионал өөредилге эргелелиниң начальниги Татьяна Дондуповна Монгуш чыылганнарга делгереңгей илеткелди кылган. База ол ышкаш тус-тус школаларның орус дыл, чогаал башкылары илеткелдерни номчаан. Школаларга орус дыл башкылаашкынының шынарын экижидип, чедимчелиг өөредир талазы-биле шыңгыы ажилдарны чорудуп эгелээн.

Культура чылынга

Культура уран чүүлү кандыг-даа кижиниң сеткил-чүрээң сергедип, хей-адын көдүрүп, ажил-ишке, ынакшылга улам сорук кириер.

Россияда «Культура чылын» чарлаанын кожуунуң культура ажылдакчылары деткип, ооң ажыдышкынын уттундурбас байдалга эрттиргенер. Композитор, артист, режиссер Альберт Кировович Хомушкучоокта чаа ажилдай берген-даа болза, кожуунга культура

ажылынга хамаарыштыр чогуур сорулганы салып, культура эргелелиниң моон соңгаар планнарының сорулгаларының дугайында тайылбырлыг илеткелди кылган. Кожуунуң шупту культура албан черлериниң ажылдакчылары чыгып, келир үеде күүседир ажылдарының талазы-биле чугаалажып, дугуржулганы кылган. Сумуларже үнүүшкүннерни чорудуп, культура-массалыг хемчеглерни органиастаар болза эки деп түңнелди үндүргенер.

Пунктуну ажыткан

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелиниң деткимче-зи-биле кожуунуң бүгү суурларында биче бүдүрүлгелерниң пунктулары удаа-дараа ажыттынып турар.

Суг-Аксы суурнуң чурттакчызы Долаана Викторовна ында кагдынган хүрээ тудуунга банкыдан чээли акша алгаш, капитал септелге ажылын чорудуп, сүт хүлээп алыр пунктуну

ажыткан. Ында бодунуң 16 башсаар инээнден база чондан хүлээп алган сүт продукциязындан бүдүрген өреме, быштак дээн хоолулуг ак чемнери-биле чонун хандырып турар. Долаана Викторовнаның сайгарлыкчы чоруун ада-иези Виктор, Лориса Саттар деткип, дузалажып чоруур. «Алды-Ишкин» аттыг пункт бурунгаар хөгжүп, оондаа улам сайзыраар дээрзинге чигзиниг турбас.

Чонунга дузалыг

Кара-Чыраа суурда Михаил Серген-оолович, Шолбаана Олчат-ооловна Монгуштарның өг-бүлөзи чонунга хүндүткелдиг.

Өг-бүлениң эр ээзи бодунуң хууда «Газ-53» чүк сөөртүр автомашиназы-биле чаңгыс чер-чурттугларынга хөмүр-дашты сөөртүп эккеп турар. Чүгле ооң-биле кызыгаарланмай, янзы-бүрү чүк сөөртүп, чонунуң дилээнден ойталавай, оларга ачы-буянын көргүзүп чоруур.

А өөнүң ишти — сумунуң номсаңының хоочун ажылдакчызы. Ол база улуг, бичии номчукчуларның хүндүткелин чаалап алган, үрө-түңнелдиг ажилдап чоруур.

Кижилерниң сеткилин өөртүп, оларга ажык-дузанын өргүп чоруур бо өг-бүлө моон-даа соңгаар чону-биле эл-хол эдержип, оларның мурнунга хөй-хөй чылдарда бараан болуру магат-чок.

Бораш ОНДАР.

Дуун Кызыл хоорай-ның аэропортуна 14 чыл дургузунда үзүктелин-шинниң соонда «Иркутск — Кызыл — Иркутск» маршрут езугаар авиарейстин самоледи ужуп келген.

Иркутск облазының транспорт сайыды Артур Сулейманов, «ИрАэро» авиакомпанияның чингине директору Юрий Лапин база 37 кижикатап тургустунган авиарейстин баштайгы пассажирлери болган.

Самолет чедишкенин хоптукан соонда А.Сулейманов биле Ю.Лапин ТР-ниң Чазаа-ның Бажыңга келгеш, ТР-ниң Чазак Даргазының бирги орадакчызы Шолбан-оол Иргиттин удуртулгасы-биле эрткен хуралга киришкен. Аңаа чүгле катап тургустунган авиарейстин дугайында эвес, а республикада авиа-харылзаа талазы-биле чидиг айтырыгдары сайгарып чугаалашкан.

Шолбан-оол Иргит келген залчыларны менидлеп, ийи талааның моон соңгаар кадыкылдажылгазының сорулганын сонуургап айтырган. Тыва Республикаже чедип барының айтырымы онза чир, ылаңгыя авиа-харылгы байдалы кончуг нарын. Янганаш «ИрАэро» авиакомпанияның республикаже кудушкуннарны күүседип эгелээни канчаар-даа аажок улуг ужу-дузалыг. Юрий Лапинниң чугаалап турары-биле ырга бо маршрут РФ-тиң Чазааның №1242 дугаарлыг РФ-тиң девискээрлериниң

маршрут четкизин тургузары болгаш РФ-тиң девискээринге агаар-биле пассажирлер аргыжылгазын боттандыра-ры-биле агаар транспортуң албан черлеринге федералдыг бюджеттен субсидия бээриниң дугайында» доктаал езугаар күүсеттинген. Бо угланышкын-биле ажылдаарының хергелели бар дээрзин бирги рейс бадыйткаан. 1,5 айның дургузунда аай-дедир аргыжылганың түңнелинде пассажирлерниң саны оон-даа көвүдээр ужурулг. «Иркутск — Кызыл — Иркутск» авиарейстин келир үеде оон-даа ажык-дузалыг болуру чугаажок. Чүге дээрге ооң ачызында Улан-Удэ, Чита, Иркутск, Владивосток, Хабаровск, Москва дээш, өске-даа хоорайлардан аңгыда, Кыдат Республика-биле аргыжылга белең болгаш эпиг апаар. А чурттакчыларга эң сонуурганчыг чүүл — өртөк-үнези болбайн канчаар. Самолет билединиң өртээ 3600 рубльден 6 муң рубльге чедир болур. Авиарейс неделяда 3 катап болур.

Кызыл хоорайже бирги рейсти «CRJ-200» деп канад самолет-биле 1 шак 40 минута дургузунда кылган. Амдызында Тываже «АН-24» самолеттар уждар. Чоорту амгы үениң негелделеринге дүүшкен, пассажирлерге эпиг, уждары барык шимээн чок самолеттар рейстерни күүседип эгелээр. Ол чүгле Кызыл хоорайның аэропорту-нун самолеттар хонар болгаш уждуп үнер шөлүнүн чуртталгазындан хамааржыр.

Ш.Иргиттин дыңнатканы-биле бо чылын чаартылганың төлөвилелин ажылдап доозар, а 2015-2016 чылдарда аэропорт комплекзин долузу-биле чаарттынар ужурулг.

Пассажирлерниң аай-дедир аргыжылгазындан аңгыда, кайы-даа девискээр туризм талазы-биле сонуурганчыг, ынчангаш доктаамал авиа-харылзаа туризм хөгжүлдэ-зинге база эки салдарны чедирер. РФ-тиң Президентизи В.Путинниң эрткен чайын Тывага шелип алган кадыргызы хөйну магадаткан. Чүгле ол барымдаа безин Тываже келиксээр улустуң санын улгаттырган деп аалчылар, баштактаны аарак, чугааладылар.

ТР-ниң Чазак Даргазының орадакчызы Ш.Иргит Кызыл биле Иркутскиден аңгыда, Кызыл — Новосибирск аразында авиарейстерни база «ИрАэро» авиакомпаниязы хүлээнип алган болза деп саналдаан. Мында авиация талазы-биле документ-саа-выр езугаар шаптараазынныг чүүлдер барын аалчылар дыңнаткан. Чоокку үеде саналоналдарны ТР-ниң Транспорт яамызы биле «ИрАэро» авиакомпаниязы өөренип көрген соонда ук айтырыгны Тыва Республиканың мурнундан Росавиацияга, РФ-тиң Транспорт яамызынга тургузар деп шийтирилээн.

Хуралдың төңчүзүнде чедишкенин кады ажылдажылганың демдээ кылдыр суй белектерни ийи тала солушканнар.

Азияна ТАУ.

Чонну тургузукчу ажылче сорук кириер

(Төңчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бедик албан-дужаалга конгуканы-биле Артыш Ондарга Анатолий Дамба-Хуурак байыр чедирген болгаш чаа албан-хүлээлгеге едишкенин күзээн. Тываның шажын каттыжышкыны биле күүсекчи эрге-ча-ырга органнары боттарының арылзааларын федералдыг олгаш республика хоойлугу-дугаларын езугаар тургузуп турар дээрзин ужура-ылга үезинде демдеглээн. Үдүлгениң хостуг болурунга, ива улустуң бурунгу чаңчыл-арын болгаш езулалдарын атал тургузарында бүгү бай-алдар тургустунган. Тыва-а нептереңгей шажын амгы-еде буддизм болуп турар.

Ламалар кижизидилге кылын чорудуп, кижиниң кыдыралының утка-шына-ының, багай чүүлдер кыл-азының, араганың болгаш арктиктиг бүдүмелдерниң аразының дугайында чон-урунга тайылбырлап турар-ар. Тываның буддистер кат-тыжышкынының төлээлери багай сеткил акцияларына депкейлиг кирип, аарыг-рутларга, чединмес өг-бу-

лелерге дуза чедирер акша-хөреңгини чыып турар.

Ламалар тус чер бот-башкарылга органнары-биле болгаш күүсекчи эрге-чагыр-га-биле демниг ажылдап турар. Өөреникчилерниң орту-зунда бодунуң амы-тынынга четтинер чоруктарны болдур-базының талазы-биле ажилды кады чорударының дугайында дугуржулганы буддистер кат-тыжышкыны биле Өөредил-ге яамызы чарган дээрзин Ар-тыш лама Чазак Даргазының орадакчызынга дыңнаткан. Лама-башкылар өөредил-ге черлеринге барып, кижикаттыжышкынының үнезиниң дугайында буддизм филосо-фиязының өөредин чедингир-дыл-биле тайылбырлап турар.

Теоретиктиг дуза алыры-биле Тывага будданың ам-даа нептеревээн черлери — Яку-тиядан, Хакасиядан, Алтай-дан, Даглыг Шориядан ла-малар доктаамал кээп турар дээрзин Аганак лама демде-глээн болгаш Россияның тюрк-дылдыг чоннарынга буддистер төвүн республикага аждар-саналды кириген.

Чоннуң езу-чаңчылдарын катап эгидеринге кирип ту-рар салышкыны дээш рес-

публиканың Чазааның мур-нундан четтиргенин Анатолий Дамба-Хуурак башкыларга илереткен болгаш моон соң-гаар-даа сырый харылзаалыг ажылдаарынче оларны кый-гырган. «Эрге-чагырга чүг-ле экономиктиг айтырыг-ларны шийтирилээри-биле кызыгаарлаттынмас ужурулг деп, республика Баштыңы хөй удаа демдеглеп кел-ген. Чаа бүдүрүлгө аждары, ажылдаар олуттар тургузары эвээш. Кижилерни тургузукчу, чогадыкчы ажил-чорудул-гаже сорук кириер, бодунуң салым-хуузу дээш, бодунуң чоок кижилериниң болгаш республиказының салым-хуу-зу дээш харысалгалыг болу-рунга чаңкытырар херек» — деп, Анатолий Дамба-Хуурак чугаалаан.

Тываның буддистер катты-жышкыны биле республи-каның күүсекчи эрге-чагыр-га органнарының аразында кады ажылдажылганың үнде-зиннериниң принциптериниң дугайында дугуржулганың төлөвилелин чоокку үеде ажылдап кылырының дуга-йында шийтирни санал-онал солчулгазының соонда хүлээп алган.

«ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ СТРАТЕГИЯЗЫ ШАПКЫН ӨЗҮЛДЕНИҢ ҮНДЕЗИНИ БОЛУР»

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң пленарлыг хуралына Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В. Кара-оолдун илеткели

(Төнүзү. Эгези 1-ги арында).

Хүндүлүг Валентина Ивановна! Бистиң республикавысты деткээниңер болгаш бо бедик индирден сөс алыр органы ты-высканыңар дээш Силерге ханы өөрүп четтиришкени илере-дирин чөпшээрер көрүңер.

Тыва Республика — хөй на-ционалдыг Россияның акы-дуң-ма өг-бүлелинге чоокта чаа каттыжып кирген. Бо чылын Совет Эвилелинге Тыва Арат Республиканың РСФСР-ниң автономнуң облазы эргелиг кылдыр эки тура-биле кат-тыжып киргениниң 70 чылын демдеглээр бис. 1944 дайын чылдарында тыва чоннуң эки тура-биле үндүргөн шийтпири болгаш совет удуртулганың ону деткээни нарын геополитиктиг айтырыгларны тайбың байдал-га, чөптүү-биле, төөгү талазы-биле чогумчалыг кылдыр шийт-пирлээриниң үлегери болган.

70 чыл — төөгү талазы-би-ле кыска үе-дир. Ынчалза-даа Тывага ол депшилгелиг чурт-талганың чылдары болган. Амыдыралдың эргежок чугула чүүлдерин баштай-ла тургузуп эгелээн: бажыңнар, школалар туттунуп, баштайгы совет бүдү-рүлгелер ажыттынып, бүгү-ниити өөрөдигениң, кадык камгалалының системазы ажил-дап эгелээн. Бо чылдарның дургузунда республика чамдык чурттарның чүс-чүс чылдарда эртер оруун эртип шыдаан.

Тыва дээрге — кызыгаар чоогунда регион. Күрүне кы-зыгаарының Россия-Моол учас-тогунуң 1350 километри бистиң девискээригесте. Тыва дээрге Россия Федерациясында эң аныяк субъект болур. Оң чурттакчыларының ортума-казыны — **29 хар**, чонунуң үштүң бир кези — **30 хар** че-дир назылыг аныяктар. Бичин уругларның төрүттүнер чоруу-нуң талазы-биле мурнакчы үш регионнуң санында кирип ту-рар бис. Ол чорук биске со-циал улуг чүктү онаап турары чугаажок, ынчалза-даа бүгү та-ла-биле аныяк деп санаттынып турар республика келир үеже чүткүлдүг. Ында аныяк назын болгаш бурунгу көшкүн куль-тура, XXI чүс чылдың техноло-гияларын шиңгээдип ап турары болгаш бурунгу чаңчылдарны хумагалы-биле камгалаары чергележил турар.

Тыва дээрге Россияда амы-дыралдың чүс-чүс чылдарда чаңчылын камгалап артты-рып алган хөй эвес черлерниң бирээзи. Экономиканың үнде-зинин колдуунда-ла мал ажылы тургузуп турар. Малдың баш са-нын өстүрерин, күш-ажылдың хүндүткелдиг чоруун бедиде-

рин сөөлгү чылдарда турум чо-рудуп келген бис, малчыннарны деткириниң бүдүн системазы республикада тургустунган.

Аңгы-аңгы дөстөрдөн **2,7 миллиард рубльди** көдээже үндүргөн бис, бо чылдарның дургузунда республиканың агроүлөтпүр комплекзинге бюджет инвестицияларының хемчээли **10,6 катап** өскөн. Малдың баш саны чыл санын-да ортумаа-биле **7 хуу** өзүп ту-рар, 2013 чылда шээр малдың баш саны **1 миллион 143 муң** баш четкен. Миллион санга че-дер сорулга биске мурнунда-ла салдынып турган. Мал бажының дайын чылдарының мурнунда турган деңнелинге чоокта чаа үнүп келген бис, чүге дээрге Тыва Арат Республика дайын чылдарында республикада бар хойнуң болгаш өшкүнүң барык чартык кезин, **50 муң** баш чыл-

лээр деп чурттуң удуртулга-зының шийтпири-биле ол чо-гумчалыг капсырлашкан. 1914 чылда Россия Урянхай крайны бодунуң хайгааралынга алган, ынчан Белоцарск хоорайның— республиканың келир үдеги найысылалы Кызыл хоорайның таваа салдыган. Республика ол юбилейинге белеткенип турар, гуманитарлыг улуг-улуг куль-турлуг, төөгүлүг төлөвилелдер күүсеттиниң турар. Россияга Культура чылын чарлаанынга дүүштүр Тывага бо чылды **Орус дылдың чылын** чарлаан.

Бистиң төрөөн булуңу-вус-та кайгамчык чүүлдер хөй: арыг агаар-бойдус, төөгүлүг культура, байлак чер, салым-чаянныг чон. Бо эки чүүлдер амдыызында республикага-даа, оон туржук чуртка-даа долу күш-биле ажылдап бербейн ту-рар.

Федерация Чөвүлелиниң хүлээп алыр доктаалы дээрге сайзырал-дың шынар талазы-биле чаа деңне-линче республиканы үндүрериниң тодаргай планы болур.

гы малды фронтуже чоруткан, **30 муң** баш инекти Украинага мал ажылын катап тургузары-биле дамчыдып берген.

Кижиниң санына онааштыр мал бажының саны Сибирьниң фе-дералдыг округунда мурнакчы регион болуп турар бис. Эгелеп чоруур фермерлерни болгаш өг-бүлелерниң мал фермала-рын деткириниң талазы-биле программаны күүсеткениниң түңнелинде 2012 чылда Тыва Россияның эң эки үш региона-рының санынга кирген, Татари-стан биле Липецк область бисти мурнаан.

Бо хүннүң сорулгазы — рес-публиканың агроүлөтпүр ком-плекси-биле көдээ ажил-агыг чиг эдин ону болбаазырадыры-ның амгы үениң технология-ларын езугаар алырының чаңчылчаан арга-хевирлерин дүүштүрери болур. Көдээге бизнестин биче хевирин чогу-мчалыг деткириниң аргаларын дыка үр дилеп келген бис. 2012 чылда Тывага тус черниң ба-раан бүдүрүлгезин деткири-ниң ийи чылын чарлаан турган, ол эрткен чылын «**Бир суур — бир бүдүрүлгө**» деп губер-натор төлөвилелинге тодаргай кирген. Оң түңнели көдээ чер-ниң күрүне деткимчезин алган **149** төлөвилели болган.

2014 чылда чуртка **Культура чылы** чарлаттыган. Бо чылын Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң **100** чылын федералдыг деңнелге демдег-

70 чыл дургузунда эргежок чугула инфраструктураны тур-гузуп алыры болдунмас дээрзи билдингир. XXI чүс чылче Тыва, өске регионнарга деңнээрге, кошкак арга-курлавырларлыг киргени хомуданчыг. Чоокку келир үеде чурттуң ортума-к деңнелиниң көргүзүлгелерин че-дип алыр дизе, чүгле бурунгаар шимчээр эвес, **республиканы шынар талазы-биле чаа дең-нелче үндүрө бээр стратегтиг шийтпирлерни** хүлээп алыры эргежок чугула.

Ажил-агының амгы ин-фраструктуразынга дүүштүр сан талазы-биле өзүлдө чедип алырының арга-шинээ регионда чок апарган дээрзин билер бис. Оң-биле чергелештир **Тыва-да эгээртинмес курлавырлар бар.**

Республиканың девискээ-ринде чыдар хөмүр-даштын болгаш алдынның, полиме-талл рудаларының курлавыр-ларын шиңгээдип алырының төлөвилелдери Сибирьниң сай-зыралының стратегиязынче кирген. Ховар полиметалл ру-даларының чыдар үе черлерин (Ак-Сугда, Карасугда болгаш Улуг-Танзекте) шиңгээдип алы-ры **34 миллиард рубль** түңнүг чылдың бараан продукциязы кылдыр үнелетинип турар.

Одалга-энергетика комп-лекзиниң курлавырларын экс-перттер **16,5 миллиард тонна** кокстуг хөмүр-даш деп санаан. Ол дээрге металлургияга эрге-

жок чугула, эң үнелиг марка-дыр.

Ындыг турбуже кижини санын-га онааштыр **4620 тонна** хөмүр-даш азы **18,5 млн. рубль** арга-күчүлүг тургаш, республикада социал-экономиктиг хөгжүлдө-ниң деңнели дыка куду болуп артпышаан. Субсидиялар-даа, дотациялар-даа, бюджеттиң өске-даа деткимчези экономик-тиг эргежок чугула бурунгаар-лаашкынны хандырып шыда-вас дээрзин боттарывыс көрүп ту-рар бис, оң уламындан рес-публиканың чурттакчы чонунуң амыдырал деңнели чавыс болуп артпышаан.

Амгы үениң инфраструк-турлуг кызыгаарлаашкынна-рын чайлаткан соонда чүгле ынчан экономикаже бурун-гаар базымнар кылдынар. Хамыктың мурнунда транспорт айтырыын шийтпирлээр херек. Республика чоокку регион-нар-биле Саян сыннарын дам-чыштыр эрткен автоорук-биле харылзажып турар. Экономик-тиг долу сайзырал чедип алыр дизе, Тывага демир-орук херек. Оң дугайын тыва чон мурнун-дан бээр күзеп келген. Тыва Арат Республика үезиниң мар-каларында безин ону көргүс-кен.

«**Кызыл — Курагино**» де-мир-орук төлөвилели ара-соксавазын дээш хөй күже-нишкinnerни үндүргөн бис. Ону боттандырган соонда ажил чок чоруктуң айтырыын шийтпирлээр — **15 муң ажыг** ажилдаар олуттар тургусту-нар. Федералдыг болгаш тус-чер бюджеттеринче үндүрүг кирилделериниң хемчээли **14 млрд. рубль** ажа бээр. Эң кол чүүл — **республиканың до-тациялыг чоруу бөгүнгү 78 хуу турганындан 25 хуу чедир кызырлыр.** Демир-орук ар-гыштырылганын ажылдап эге-лээн соонда ажилдап эгелээр өске төлөвилелдерниң немелде ажыктыын санавакка безин ын-дыг.

«**Кызыл — Курагино**» төле-вилел Россияның Транспорт стратегиязынче, Сибирьниң Сайзырал стратегиязынче кир-ген. Ол дээрге инфраструктур-луг төлөвилелдерни күрүне-хуу черлер эштежилгезинге дүүш-түр күүседириниң Россияда эң бир дугаар чижээ болур. Төлөвилелге болгаш эксперти-зага акшазын салган, тудугну эгелээринге белен инвестор бар. «**Кызыл — Курагино**» дээрге **Национал чаагай чо-рук фондузундан акшалан-дырарына кол кордакчылар-ның бирээзи болур**, баштайгы шилилге ээлчээн эрткен. Ре-гионнар палатазының деткимче-зи амгы үеде кажангызындан-

даа артык негеттинип т-Федерация Чөвүлелиниң ген сөзү амгы бо чижил берге үеде Тывага чогу-мчалыг алырынга дуза дээрзинге бүзүрээр мен.

Амгы үеде Россияның заанда **мурнады хөг-дениң девискээрлер эрге-хоойлу баазанын ту-зарының талазы-биле а-чоруп турар.** Ол тема К ноярскиге болган эконо-тиг шуулганга чидиг чуга болдурган. Мурнады хөг-дениң девискээрлерин ши-ап тура, белениниң дең-бедик төлөвилелдерниң рын барымдаалаары дээр-ге идегеп турар бис. А эң чүүл — элээн каш региона-сайзырадырынга идиг бээр-гионнар аразы ужур-дуза төлөвилелдер болур ук-луг. Кайы-бирээзинге дет-че көргүзериниң аргазы-б оларны аңгылап башкала-харын-даа каттыштырар хер

Ылап-ла ындыг төлөви-«**Кызыл — Курагино**» болур. **Енисей девискээрин мур-ды хөгжүдөр өзөк** болуп, ч-туң экономиктиг амыдыралы Красноярск крайның мур-чүгүн, Хакасияны болгаш Ты-ны кирип шыдаар.

Демир-орук шугумунуң дуунуң эгелээни-биле **Улуг-Х бассейниниң хөмүр-даш ч-дынының кол-кол черлер-ниң шиңгээдип алышкы-н** эгелээр, олар амдыызын инвесторларның ааданарың үнелиг саазын хевирлиг шы-жаттыган. Оларның шимчев-чоруун дыка хөй барымдаала-биле тайылбырлап болур, ч-жээ, хөмүр-даш рыногунуң н-гелдезиниң таарымча чогу, с-үргүлчү өскерлип турар. А э-кол чүүл — продукцияны үндү-сөөртүр арганың чогу.

Продукция дугайын ана-чугаалавадым. Чиг эттин ү-дүр сөөртүрүнүн дугайында эвес, ону болбаазыратканы-ның түңнелинде үнер чүүл-дерниң дугайын чугаалап ту-бис. Республиканың инвести-ция хааржаанда хөмүр-даш-тын энергия-химия болбаа-зырадылганының комплекзин тургузары, Кызыл хоорайны газчыдар сорулга-биле Улуг-Хем бассейниниң хөмүр-да-жындан пропан-бутанны алы-рының аргалары дээн ышкыш солун төлөвилелдер бар.

Тус-тус черлерге социал-ужур-дузалыг **кобальт**дан болгаш **даг-дүгүндөн та-бүдүрерин эгелээриниң та-лазы-биле** солун төлөвилел хамааржыр, ону Хову-Акси-ажылчын суурнуң болгаш Ак-Довурак хоорайның чурттакчы-лары четтикпейн манап турар.

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол «Кызыл — Курагино» демир-орук төлевилелин таныштырып тур.

Кал демир-орук төлевилелин бол-
ш минерал чиг эдин казып тыва-
ның болгаш болбаазырадыры-
нч талазы-биле төлевилелдерни
үсткениниң соонда республи-
каның дотациялыг чоруу 20 хуу
чир кызырлыр деп санап ту-

р. Келир үелиин барымдаалап
өөрге чедишкеннер амды-
лашкан бисте көстүп келген.
Республикада инвестицияны
идеялык чоруу сөөлгү чыл-
дарда көскүзү-биле өзүп турар.
Бир эвес 2008 чылга чедир ин-
вестицияны чүгле бюджет акша-
ларга-биле боттандырып
турган болза, 2009-2012 чылдар-
да республикада кол капиталга
бюджеттен дашкаар инвести-
цияларны хемчээли көскүзү-
биле өскөн. Өзүлде барык 1,5
күчкөн, ол дээрге Россияда 2-ги
чирдир.

Эрткен чылдың түннели-би-
ле Тыва дорт даштыкы инвести-
цияларны хемчээлиниң-даа та-
лазы-биле, чоннуң кижиги санын-
га баштыр инвестицияларны хем-
чээлиниң-даа талазы-биле Рос-
сияны мурнап турар 20 регион-
дарының санынга кирип, дөрткү
чирни ээлээн.

Транспорт айтыры, энер-
гияны чедишпес чоруу, чаң-
гыс сөс-биле чугаалаарга,
Тываның девискээринде ин-
фраструктураның чедишпес
байдалы дүүн чаа тургустунуп
келген айтырыг эвес-тир деп
чугаалаар херек. Совет үеде-даа,
сонда-даа ол айтырыглар
талазы-биле шийтпирлер хүлээп
алдынып турган, ынчалза-даа
олар куусеттинмейн келген.

Бисти дыңнаан болгаш чугула
айтырыгларны шийтпирлээриниң
талазы-биле бистиң саналдары-
ны деткээн Федерация Чөвү-
лелиниң удуртулгазынга болгаш
комитеттер кижигүннеринге өөрүп
еттирдивис. Оларның аразында
Кызыл хоорайның аэропорту-
н ужуушкун шөлүн дарый
айтырып кылыры кирген. Тыва

чер шимчээшкениниң талазы-
биле айылдыг регион дээрзин
барымдаалаар болза, бо биске
дыка чугула айтырыг болур. Үш
баллдыг чер шимчээшкенин-
ге чаңгып калган бис. 2011-2012
чылдарда 7 баллдыг үш чер шим-
чээшкенин көргөн бис. Онза бай-
далдар тургустунуп келген үеде
хөй чүк сөөртүр самолеттарны
хүлээп алып бис, ынчан ужудук-
чуларның болгаш камгалакчылар-
ның амы-тынынга айылдыг бай-
далдар тургустунуп болур.

ЧЭС-2-ни тудары биске онза
улуг уjur-дузалыг. Чүге дээрге
чылыг хандырылгазының кур-
лавыр дөзү чокта Россияның
Президентиниң бустур четкен
чуртталга бажыңнарындан ха-
маатыларны көжүрериниң, чаа
уруглар садтарын болгаш школа-
ларны, хөй уруглар өг-бүлелерге
бажыңнары тударының талазы-
биле Чарлыын кууседиринге шап-
тык болуп турар.

Соксаал чок чер шимчээшкени-
ни хөй чурттакчыларлыг чер-
лер — Шагаан-Арыг болгаш Ак-
Довурак хоорайларда төпчүткен
ийи котельнаяны бустурунга че-
дирген. ОБЯ-ның специалистери
оларны ажыглап болбас деп түң-
нелди үндүргеннер.

Чылыг хандырылгазын регион
болгаш тус чер уjur-дузалыг ай-
тырыг кылдыр кириген, чылыг
хандырылгазының объектилериниң
тудуун тус чер бюджеттери
шыдаар, а перспектива чок бичии
суурларның инфраструктура ай-
тырыгларын шийтпирлеп шыдаар
инвесторлар-меценаттар тыпты
бээр дээрзинге бүзүрээри берге.
Мээң санап турарым-биле алырга,
чылыг-энергияны сайзырадыры-
ның айтырыгы — ол дээрге бизнес
айтырыгы эвес, социал уjur-дуза-
лыг күрүне сагыш салышкыны-
дыр.

Кагдыган суурларның, ээнзи-
рээр хоорайларның үезин чурттап
эрткен бис. Күш-ажыл курла-
вырларын мөөңнеп алырга бүгү-
ле айтырыглар шийтпирлеттине

бээринге идегээри база хоозун
чүүл-дүр. Бодунуң девискээрин,
бодунуң черин чаагайжыдар бол-
гаш чаартып кылыр херек. Мээң
чаңгыс чер-чурттугларым ботта-
рының черинге аажок бердинген
деп санаар мен. Чедери берге,
тамчыктыг байдалдардан оза-
лааш, агаар-бойдузу дең-дески
эвес, берге черде чурттап турар
кижилерге күрүнениң деткимчези
херек.

Сибирини болгаш Ыраккы
Чөөн чүктү сайзырадыры дээр-
ге Россияның күрүне политика-
зының үр үеде мурнады шийт-
пирлээр айтырыгы болур деп,
**Владимир Владимирович Пу-
тинниң Айыткалы**н ажил-херек-
ке дорт удуртулга кылдыр хүлээп
алган бис. Тываның күчүзүн бүгү
чурттуң чаагай чоруунга хаара
тудуп шыдаар төлевилелдерни
ооң уjurунда кирип турар бис.
Хамыктың мурнунда бистиң ка-
йыже-даа эртеринге ажыктыг,
географтыг байдалының эп-
тиг чоруувус кызыгаар даштынче
(автомобильдин, демир-оруктун,
агаар оруунуң болгаш энергетика-
ның) транспорттун эртер чаа
аргаларын хевирлеп тургузар, ке-
дизинде Азия-Оошум океан чурт-
тарының рыногунче үнер арганы
берип турар.

Хөй талаалыг чурумга ажил-
даар кылдыр чурттар аразының
Хандагайты — Боршоо автомо-
биль эрттирилге пунктузун чаар-
тып кылыры, **М-54 «Енисей»**
федералдыг орукту ол пунктуже
угландыр эде углаары чөптүг ай-
тырыглар болуп турар. Чурттар
аразының Урумчи (Кыдат) — Ховд
(Моол) — Улангом (Моол) — Ханда-
гайты (Россия) автомобиль оруу-
нун тудуунуң доозулганы-биле ол
төлевилелди саналдап турар бис.

«Кызыл — Курагино» демир-
орук шугуму чүгле аңаа доктаар
эвес, а келир үеде Урумчи деп
кыдат хоорайга чедир туттунуп
болур, ол чорук моол эш-өөрүнүң
улуг сонургалын база тывылды-
рып турар. Республикага демир-
орук аргыжылгазы чыл санында
регионнуң иштики продуктузун
22,8 млрд. рубль чедирип болур.
Кызыл аэропортуң чаартып
кылганының соонда делегей тер-
миналын тудары чугула деп санап
турар бис, амгы үеде безин рес-
публиканың кыры-биле чурттар
аразының 20 ажыг самолеттары
ужудуп турар.

**Хүндүлүг Валентина Иван-
овна!** Хүндүлүг сенаторлар! Тыва
Республика Федерация Чөвүле-
линге бир дугаар бодун таныш-
тырып тур. Ол дээрге биске улуг
ат-алдар, улуг харысалга болгаш
сенаторларның ат-алдарлыг дет-
кимчезинге даянырының аргазы-
дыр. Тыва Республиканың соци-
ал-экономиктиг хөгжүлдээриниң
комплексиги планын Россияның
Чазаанга бадылаарының бүдүү-
зүнде бо чүүлдер биске онза
чугула болуп турар. Федерация
Чөвүлелиниң бөгүн хүлээп алып
доктаалы дээрге сайзыралдың
шынар талазы-биле чаа деңне-
линче республиканы үндүрериниң
тодаргай планы болур деп санаар
бис.

Кичээнгеийнер дээш четтир-
дим!

Үзел-бодал

Оруктар — хөгжүлдениң судалы

Михаил КАНЧЫР,
орук ажил-агынының
хоочуну:

— Тыва Республика-
ның келир үеде хөгжүл-
дези орук-транспорт айты-
рыындан дорт хамааржыр.
Амгы үеде бисти «улуг
делегей»-биле чүгле ав-
тоорук харылзаштырып
турар болгай. Ынчангаш
«Федерация Чөвүлелин-
ге Тываның хүннери» деп
хемчегиниң иштинде рес-
публикаже чедип алы-
рының аргаларын сайга-
рып көргени кончуг эки
болду. Мен бодум орук
ажыл-агынынга бүгү на-
зынымда ажилдап чораан
болгаш, бир дугаарында
«Хандагайты—Боршоо»
эрттирилге пунктузунга
чедир орукту «М-54» фе-
дералдыг орук эргелелин-
ге хамаарыштырып, ооң
угланышкынын өскерттир
дээнин аажок чүлдүгү-
нүп деткир мен. Чүгле бо
эвес, «Кызыл—Курагино»
демир-орук тудуу, Кызыл-
дың аэропортуң чаар-
тылганы, соонда барып,
бүгү чуртка уjur-дузалыг
боор дээрзин Россияның
политиктери база билип
турар-дыр ийин. Ынчан-
гаш олар деткимчени ыяап
көргүзөр деп идегээр мен.
Шолбан Валерьевич рес-
публиканың социал-эко-
номиктиг байдалы, ооң
сайзыралының дугайында
чедингир болгаш дээшти-
биле көргүзүп шыдаан.
Ам чүгле федералдыг-даа,
регионалдыг-даа таладан
улам шудургу ажилдаары
арткан.

**Сергей КВАШИН, ТР-
де «М-54» федералдыг
орук эргелелиниң кол
инженери:**

Өзээ — мал ажылы

Тываның Баштыңы
Шолбан Кара-оолдун са-
налы-биле Федерация
Чөвүлелинге бистиң рес-
публикага социал-эконо-
миктиг дуза дугайында
чугаалажып турда, Тывада
мал бажының көвүдээнин
база демдеглээн. Аңаа
хамаарыштыр Тыва Рес-
публиканың Көдээ ажил-
агы болгаш аш-чем
ямызының мал болгаш
уксаажыдылга килдизиниң
начальниги **Галина Он-
дарның** бодалы мындыг:

— Тыва кижиги мал-ма-
ганы азырап, өстүрүп,
ооң ачызы-биле шаг-төөгү-
ден бээр амыдырап келген.
Тываның экономиказының
өзээ — мал ажил-агы.
Мал ажылында туружувус
быжыккан. Кижиги санын-
га онааштыр алып болза, Си-
бирь Федералдыг округта

— «М-54» орукту ба-
рыын чүкче угландырып,
«Хандагайты—Боршоо»
эрттирилге пунктузунга
чедирер дээнин аажок
манап турар бис. Аңаа
хамаарыштыр хемчеглер
соксаал чок чоруп турар.
Ооң-биле чергелештир
ол дугайында федерал-
дыг деңнелге база катап
көдүрүп, сайгарып чугаа-
лашканынга кижиги өөрү-
вес аргажок. Бис респу-
бликаның чонунга ажыктыг,
ужур-дузалыг ажылды
эгелээринге белен бис,
чүгле айтышкын манаа-
ры арткан. Федерация
Чөвүлелинге Тываның хүн-
нери деп хемчегиниң база
аңаа Тываның Баштыңы
Шолбан Кара-оолдун бил-
дилиг ажил-чорудулганы-
ның түннелинде бо ай-
тырыгның деңнели улам
бедээн. Ынчангаш чоокку
үеде федералдыг орук ту-
дуунуң талазы-биле шим-
чээшкенин эгелээр-ле
боор.

Федерация Чөвүлелин-
ге Тываның хүннери кан-
чаар-даа аажок улуг че-
дишкеннерлиг эрткен.
Ооң түннелинде Тыва Рес-
публиканың социал-эконо-
миктиг хөгжүлдээ «ийиги
тынышты» ал, улам шуу-
даар уjurлуг. Юбилейлер
чылында Тываның чонунга
ол дег эки белек кайда
боор. Тываның Башты-
ңы Шолбан Кара-оолдун
төрээр чери дээш сагыш
човаашкынын, быжыг ту-
ружун, кызымаккай ажил-
ижин чүгле ооң чону эвес,
а Россияның бедик эрге-
чагырга органның
ажылдакчылары оон-даа
деткир дээрзинге бүзү-
рээр мен.

Бистиң корр.

АНЫЯК-ӨСКЕНГЕ КАДЫКШЫЛ, КҮШ-КУЛЬТУРА...

Кадык амыдырал — мөзү-шынарның кол чүүлдеринге үндөзилээн амыдырал. Ооң-биле чергелештир ол назылап кырыгыже чедир мөзүлүг, психиктиг болгаш күш-культура кадыкшылын кадагалап арттырып алырынга дузалыг долгандыр делегейниң багай салдарындан камгалаар кол чүүлдерге үндөзилеттинген. Кижиле бүрүзү бодунуң кадыкшылын быжыглаар, ажилдап шыдаар арга-шинээн арттырып алыр аргаларлыг.

Аныяк-өскенге кадыкшыл, күш-культура эргежок чугула дээрзин кара чажындан турала кижизидип өөредир болза эки. Ынчангаш уруглар садтары, школалар, профессионал өөредилге албан черлеринге кадык амыдыралды суртаалдаар болгаш ону амыдыралга боттандырып чорудары бирги чергениң айтырыы болур.

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының 2014 чылда эрттирип турары «Өөреникчилерге айыыл чок чорук болгаш кадык амыдыралдың культуразын тургузар хевирлерни негдери» федералдыг стажировка шөлчүгежиниң орук картазы-биле Эрзин кожуунуң ниити билиг школазының баазазында «Кадык болгаш айыыл чок чорук амыдыралдың культуразын тургузар хевирлерни негдери» федералдыг шөлчүгежиниң программазы — канчаар-даа аажок эки, ажыктыг эгелээшкин. «Кадык амыдыралды чорудары дээрже чүгле бистиң аарыгларга удур төптүң азы кожуун төп эмнелгезиниң ажил-чорудулгазы эвес болгай, ол бүгү ниитилелдин херээ-дир. Чүге дизе аарыгның эге чадазын баш бурунгаар

Семинарның кол темазы кадыкшыл болганда, кадык амы-

Республиканың аарыгларга удур профилактика төвүнүн кол эмчизи Орлан Суван-оол.

дыралды чорудары болгаш аныяк-өскен аразында кадык амыдыралды суртаалдаары-биле илеткелди Республиканың аарыгларга удур профилактика төвүнүн кол эмчизи Орлан Суван-оол кылган. Ол ышкаш семинарга Эрзин кожуунуң төп эмнелгезиниң улуг эмчизи Артыш Саттың удуртулгазы-биле фельдшер эмчилер база киришкен. Орлан Суван-оолдун демдегеп турары-биле алырга, Өөредилге болгаш эртем яамызының 2014 чылда эрттирип турары «Өөреникчилерге айыыл чок чорук болгаш кадык амыдыралдың культуразын тургузар хевирлерни негдери» федералдыг шөлчүгежиниң программазы — канчаар-даа аажок эки, ажыктыг эгелээшкин. «Кадык амыдыралды чорудары дээрже чүгле бистиң аарыгларга удур төптүң азы кожуун төп эмнелгезиниң ажил-чорудулгазы эвес болгай, ол бүгү ниитилелдин херээ-дир. Чүге дизе аарыгның эге чадазын баш бурунгаар

тодарадып алырга, оон эмненири-даа чиик болур болгаш аарыгның өөскүп негдери-даа болдурбайн барып болур. Чижек кылдыр алырга, грипптеп аарыг берген-дир бис, ону эмнээри-биле эвээш эвес акша-хөреңгиге эмнер садар болгай бис. А бир эвес бис кадык амыдыралды чорудуп, боттарывыстың кадыкшылы быжыглап, баш бурунгаар хемчеглерни ап турган болзувусса, бистиң организми-вис аарыгларга торулбас болур, бети дизе аарыг чиик эртип болур» — деп, Орлан Николаевич слайдларны бараалгатпашаан, семинарның киржикчилеринге тодазы-биле тайылбырлаан.

амыдыралды чорударынга хамаарыштыр тускай белеткээн видеороликтерни база башкы бүрүзү бодунга кирип алырын сүмелээн.

Семинарның практиктиг кезээнде тус школаның бөлүк башкыларының эм ояттардан белеткээни фито-шайлаашкынны, «Цигун» кыдат кадыкшыдылга гимнастикасын база «Өлчей-кежик» танцы бөлүүнүн танцы-самын бараалгаткан. Башкыларның чугаалап турары-биле, фито-шайларның кол ужу-дузазы организмге ажыкты, организмни эргежок чугула витаминнер-биле хандыраары болгаш арыгларга болур. Ында

турар кандыг-даа шайларды амданныг дээрзин биле. Кадык болгаш айыыл амыдыралдың культуразын тургузар хевирлерни негдери талазы-биле өөреникчилер кичээлден дашкаар ажыктыг организми-вис башкыларның кол сорулу. Башкылар аныяк-өскенге үндөзилеттинген. Күш-культура кичээлдерини эрттирип, өөреникчилерни спортче массалык хаара тудары негдетирилген. Чүге дизе амгы шагның төлү хей шимчээшкин чок, компьютер, телевизор баар олурарында ой болуп тура

«Цигун» кыдат гимнастиканың көргүзүү.

Республиканың аарыгларга удур профилактика төвүнүн специали Валентина Тырышкина өөреникчилерге кичээлден дашкаар ажилдарга болгаш школаларында ажыгларга-биле семинарның киржикчилеринге методиктиг плакаттарны үлөп берген. Ол ышкаш аарыгларга удур баш бурунгаар кандыг хемчеглер чорударын болгаш кадык

кандыг шайларны чок дээрли, инек-караадан, чыжырганадан, малинадан, чойган картындан, теке кудуруундан дээш, оон-даа өске. Тыва чоннуң эң-не сүүзү-нүг тыва сүттүг шайы канчап турбас боор. Ол база-ла эм. Хадың мөөгүзүндөн хайындырган шайны кончуг амданып иштим. Бо башкыларның фито-шайларын ишкеш, садыгларда садып

ол оларның өзүп ораар оон-даа эмнелгезинге багай салдарлыг дээрзи билдингир. Ынчангаш шу улус, улуг, бичии дивейн, кадык амыдырал дээш чүткүлү-улам идепкейжидип, доктаа шимчээшкиннер-биле амыды-лывыс байыдал.

Валерия КОНГА

Авторнуң тырттырган руктары.

ИТАЛИЯГА КАМГАЛААР

Март 17-22 хүннеринде Калининград хоорайга элэди, аныяк база улуг оолдар, уруглар аразында кикбоксинг-иниң эң кадык К-1 хевиринге Россияның чемпионаты болуп эрткен.

Аңаа Россияның 44 аңгы девискээрден 350 кижиле киришкен. Тываның адын камгалап, 8 спортчу, 1 тренер башкы, 1 су-

дья киришкеш, чедишкенин-лиг чанып келген.

42 килге Уран-Херел Ховалыг (Улуг-Хем), 45 килге Борис Хертек (Ак-Довурак хоорай) 1-ги черлерни, 48 килге Дозураш Бадын-оол (Мөңгүн-Тайга), 51 килге Байыр Монгуш (Чадаана хоорай), Орлан Монгуш (Кызыл хоорай) 3-кү черлерге төлөптиг болган.

Бо оолдарны эки белеткээн тренер башкылар Алибек Монгуш, Мөңгүн Иргит, Аян Иргит, Роберт Сандан-оол, Мерген-оол Монгуш олар.

У.-Х. Ховалыг биле Б. Хертек сентябрь айда Италияның Рим хоорайга делегейниң бирги чери дээш болур маргылдаага Тываның адын камгалап киржирлер.

Уран-Херел Ховалыг, Шагаан-Арыг хоорайның 2 дугаар школазының 7-ги классчызы.

— Кикбоксинг секциязынга 4 класстан барып эгеледим. Тывадан дашкаар маргылдааларга Красноярск хоорайга киришкен мен. Алдын медаль алганым дээш аажок өөрүп тур мен. Бедик шаңнал чедип алганым дээрже тренер башкыларым Алибек Монгуш биле Диана Доктугунуң ачызы-дыр. Оон аңгыда мени деткип чоруур авам Маны-Кара Хертековна Ховалыг, даай-авам Оюмаа Хунай-ооловна Биче-оолга өөрүп четтиргеним илердип тур мен.

Калининград хоорайга Тываның адын камгалап киржип чораан спортчулар.

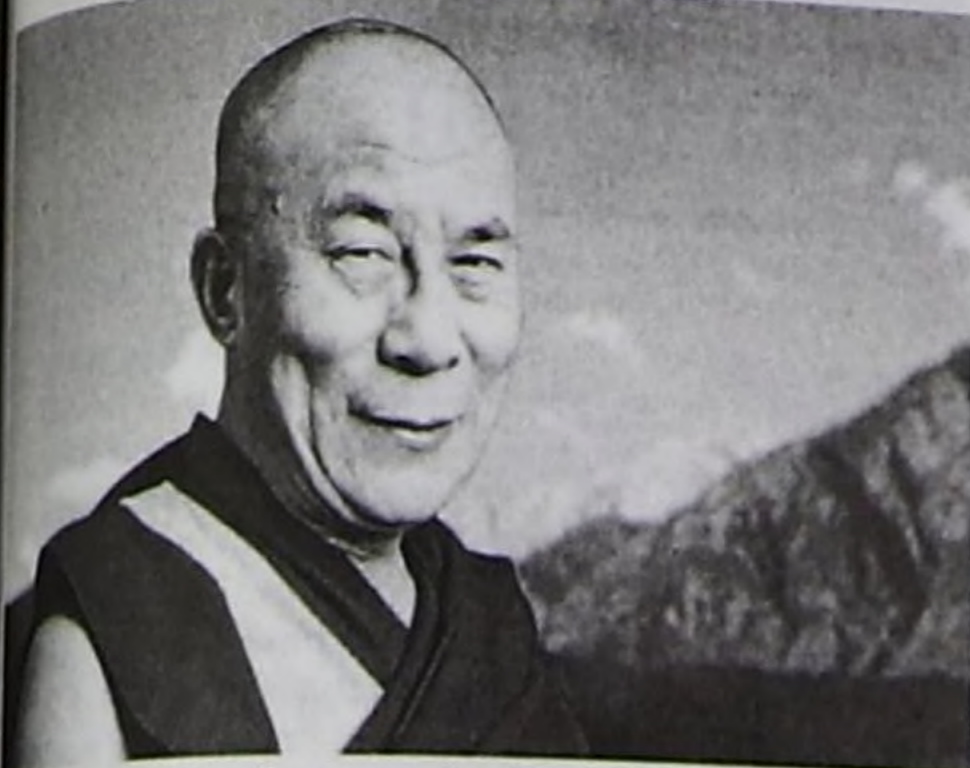
Борис Хертек, Ак-Довурак хоорайның 1 дугаар школазының 9-ку классчызы.

— Тывадан дашкаар бир дугаар 2010 чылда Красноярск хоорайга кикбоксинг маргылдаазынга киришкеш, алдын медаль чаалап алганым утуп дурбас болду. Калининград хоорайга алдын медаль чаалап алганым дээш тренерлеримге болгаш авам Аяна Дилжижеевна Ооржакка четтиргеним илердип, өөрүп тур мен.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Чуруктарны хуу архивтен алган.

УЖУРАЖЫЛГА

Май 5 биле 6-да Рига хоорайга (Прибалтика) Ыдыктыг 14-кү Далай-Лама башкының ужуражылгазы болур. Баар күзелдиги апрель 10-га чедир виза кылдыртып ал болур.
Тел. 8-923-260-88-00, 8-923-266-21-44.

Дээди хамның
сүзүглели

Алдын хүнү чайынналдыр хүннээрктээн,
Авыралдыг байлаа элбек Тыва черге
Алдар-аттыг дээди хам боол чаяаттыган,
Адыг-Тюлюш Допчун-оолду дыңнаалыңар.

Хайгамчыктыг чурумалдыг Тыва черниң
Каас-чараш бойдузунуң ээлериң,
Кааң көрнүп, четкерлерни дыңнап, билип,
Хайралдыг чонунга ол ачы-буян өргүп чоруур.

Суглар, хөлдер, арттар-сыннар ээлериңден
Сураан дилеп, ачы-буян эккелгештин,
Суу бадып, аарып-аржаан чонунуң ол
Судалынга күштү кирип, эмнеп, домнаар.

Дегер дээрден, Алдын хүнден күштү алгаш,
Дегел-шинээ кошкар, аараан чонун эмнээр,
Делегейде ады-сураа алгып, чалгаан
Дээди хамның Допчун-оолдуң сүзүглелин
сагылыңар.

Өскөн-төрөөн каас, чараш Тывавыстың
Өзүүске, тынывыска тудуш чораан чаңылдарын,
Өргүн чонун эгидип ал, сагыңар деп
чагыын сургаар
Өртемчейде дээди хамны Допчун-оолду
дыңнаалыңар.

Делегейде четпээн, барбаан чери-даа чок,
Дээди хамның ады-сураа бедик-ле ийин.
Деткип, дыңнап, чагыг-сөзүн сайзырадып,
Денчеливис чуртталгаже бедидээли.

Тыва чонунуң сүзүглелин, чаңылдарын эгидип ал,
Дыңнап, көрүп, дээди хамның чагыг-сөзүн
күүседиили.

Шак ол ынчан Деңгер дээрде орай-чурттуң
ээлери

Хайгамчыктыг, буян-чолдуг чуртталганы
хайырлай бээр.

Тергин чараш даңгыналар төрүттүнүп,
Девин чараш мөге эрлер чаяаттынар.
Делгем Тывам одар сыңмас малдыг болуп,
Ыдык, бедик оваа-сыннар чаарттынар.

Николай КАРАШПАЙ.

Уругларның НЕВРОПАТОЛОГ ЭМЧИЗИНИҢ
хүлээп алыышкыны.

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк джунда)
Ажылдаар шактары: 9.00-18.00

Воскресенье - дыштаныр хүн

Харылзажыр телефону: 8-923-267-47-29

Эмнээшкин таарышпайн барып болур, эмчи-биле
сүмележир херек.

Лицензия № ЛО -17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-

Тыва Республиканың кадык камгалал яамызы тывыскаан
Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

ООО "Сибпродукт"

ЮНИ МИЛК

DANONE

Кызыл хоорай
Калинин кудумчузу, 25, склад 2
РПС баазаты, склад 12

тел. 5-42-07; 2-45-34
8963-253-31-91, 8962-253-31-81.

Кожууннарда сайгарлык-
чыларның болгаш солун
тарадыкчыларның
кичээнгейинге

Немелде акша ажылдап
алыксаар болзуңарза, «Шын»
солун садарынче чалап тур бис!

Тел. 8-(394-22)-2-03-90,
8913-340-90-09.

ТУРИСЧИ ПУТЕВКАЛАР

Авиабилеттер, демир-орук,
автобус билеттери.

Иштики херектер яамызының
ажылдакчыларыңга болгаш
өг-бүлезиниң кежигүннеринге
эвилелчи (социал) туризм.

Тодаргай медээлерни телефон
8-(394-22)-2-01-67

дамчыныр билип алыңар.

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Ие (өг-бүлениң)

капиталының

акша-хөреңгизин

бажың тударынга, бажың

(чурттаар дача) садып

алырынга ажыглаары-

биле чээлини бээр.

Тел. 8923-389-70-57

8923-543-05-47.

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

СТРОИТЕЛЬНЫЙ АЛЪЯНС

ASIA-SIBERIA

ЧЫЛЫҢНЫ ҮНДҮРБЕЗИНИҢ АРГАЛАРЫ

Пластик соңгалар салдырып алыр
дээш «Азия Сибирь» компаниязы-
биле таныжып алдым. Ынаар дол-
гаптарымга, хемчээкчи кижиге чедип
кээп, шуптузун хемчээп алган, дугу-
рушкан хүнүрүсте ийи мастер
келген. Ажылды эки кылганнар,
шынары тергешин! Аңаа өөрөөн бис!
Дыка хөй кижиге «Азия Сибирь»
компанияны ермелээн мен, ам-даа
чаңгысклассчыларымга, төрөлдө-
римге, таныырым бүгү кижилерге
ермелеп чоруур мен.

Уриан Оксидовна Дарыма - «Азия Сибирь» компанияның ачы-дугузын алган хамалыгы.

2-24-51
8 908 325 07 60

ДЕП ТЕЛЕФОННАРЖЕ
ДОЛГАПКАШ, БИЛИП АЛЫҢАР

- СОҢГАЛАР, БАЛКОННАР
- ЭЖИКТЕР
- ҮЛЕТНҮР АЛЫНИНИЗМИ
- ФАСАДТАР
- ГАЗБЕТОН

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 6
www.asia-siberia.ru

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

МӨГЕЙИГ

Мөңгүн-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралы, кожуунуң
чагыргазы кожуунуң үш чыыштарының депутаты, РФ-тиң улус
өөредилгезиниң тергини, ТР-ниң алдарлыг башкызы Тамара
Салчаковна Тондарның аарааш мөчээнинге чоок кижилеринге
ханы кажыдалды илередип тур. Чонга чедирип чораан буянның
үүлөңөр бистиң чүректеривиске мөңгөде артар.

Мөңгүн-Тайга кожуунуң баштыңы А.К. Донгак, ко-
жуун чагыргазының даргазының хүлээлгезин күүседип
турар А.С.Шөмбүл.

СПУТНИКТЕН КӨРГҮЗЕР
ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Триколор, НТВ Плюс, Континент, Орион
Телекарта, Радуга

8-913-354-7490 8-923-217-2383 5-25-69
дыштаныр хүн чок, 9-тан 21 шакка чедир

антенналарны эде өйлөөри
СПУТНИКТИҢ ИЙИ ТАЛАЛЫГ ИНТЕРНЕДИ БАР
РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОЖУУННАРЫНЧЕ ҮНҮП БОЛУР
Лопсанчап, 40. Калинин кудумчузуңда супермаркет
(Азбука ремонта» турган чер) адаанда кады.

Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чыл оюн таварыштыр
черлер, девискээрлерни чараштыр каастап шимээринге дузалажыр бис.

Черик каастап шимээр -
Ландшафт дизайны.

Чагыг бүрүзү-биле
бот-тускайлаң ажылдаар.
Эскизтерни тургускаш, ажылдап
кылыр. Чаагайжыдып
ногаачыдарынга сүмелерни
бээр.
Ажылды автор боду
хынап хайгаараар.

Организациялардап чагыгларны
база хүлээп турар.

Тел: 8-923-386-58-81

Ландшафттардан дериттинген хоорайывыс
Чаартылганың хөгжүлдезин улам алзын!
Чүзүн-баазын чечектерден чонувустуң
Чүлдү-чүрээ улам сергеп, өөрүп чорзун!

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Хүреш

ӨВҮР КОЖУУННУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ...

Репортаж

Март 28. Сүбедей спорт комплекзи.Өвүр кожуун чагыргазының шаңналы дээш республика чергелиг хүреш маргылдаазы. 12 шак четпээнде-ле хүрешке ынактар олуттарын шагда ээлеппен манап орлар. Фойеде Өвүр кожууннун болгаш ооң ат-алдарлыг кижилеринин дугайында солун стендилерни асқан. Келген чон ону база ында делгелгени сонугарал көрүп чоруп турлар.

Башкарыкчының өткүт үнү хамыктың кичээнгеин хаара тудупту.

Ажар арттыг, аржаан суглуг, Аңгыг-меңниг, ажыг дустуг, Угулза дег одарларда Укуг малчын малын чалаан, Эриг баарлыг бөдүүн ие Эргеледип өстүрүп каан Эртемденниг, чогаалчылыг, Сырынналган ыраажылыг, Сыгырга дег сыгытчылыг, Алдан дөртте шүглүп турар Ачыр-дачыр мөгелерлиг, Өөрлөжип эдержирге, Өскөлөжип, башкалалас, Өөрзүрөк өндүр чоннуг Өвүр кожуун бараалгал тур! 85 килограмм чедир деңзиг 142 мөге чыскаалып алган үнүп келдилер. Кожууннун удуртукчуларының болгаш ТР-ниң аныяктар херектеринин талазы-биле болгаш спорт сайыды У.С.Ондар оларның байыр чедиришкениниң соонда, маргылдааның тугун көдүрери биле эрткен февраль айда болган 85 килограмм чедир деңзиг мөгелер аразында хүрешке шүүлген Сагды Херелди (Эрзин) база ынчан улуг хүрешке шүүлген Айдың Монгушту (Улуг-Хем) чалапты. ТР-ниң Ыдык ыры чаңгыланым турда, мөгелер туту киискидип үндүрүптү. Тыва хүрештиң ыдык ыры — «Дөге-Баары» чаңгыланган соонда, Тываның Арзылаң мөгези Чимит Куулар баштаан мөгелер девип үнүптү.

Хүреш эгелээн. Бо удаада ол «Шарманка» деп дүрүм-биле эртип турар болду. Улуг саваларда чигир, боова аймаан долдур ургаш, залдың ийи талазында салып каан. Ол дээрже мөгелерниң онаан октаан соонда чонче өргүүр аш-чеми-дир.

Бирги салыг. Арзылаң мөге Чимит Куулар, Начын мөге Коңгаа Начын, Европа чемпиону Начын Донгак олар онагларын чииги-биле октап кагды. Февраль айның хүрежинге шүүлген Сагды Херелдин адын адаптарга, хамык кичээнге

ында барды. Ооң онаанда кымга-даа билдинмес аныяк мөге Тензин Донгак (Өвүр) таварышкан. Сагды Херелди танып ап четтигер-четтикпээнисте Өвүрнүн аныяк мөгези карак чивеш аразында удурланыкчызын октап каапты. «Шүүлген мөгени анаа кижик октавас-тыр ийин, бо-даа берге мөге эвеспе» дижи, Тензинни топтап, танып ап ор бис.

Өвүрден мөгелер хүреш саанында черле хөй боор ийик чоп, ынчалза-даа бо удаада болза-даа хөй де. Адаза-ла Өвүр мөгези! Аттары безин оларның тускай, өскелерге дөмөйлөшпес. Алдын-Сай, Чалым-Хая, Амыр-Санаа, Начын-Мерген, Белек-Байыр... Чер-чуртунун мөге оолдарын Тываның Улустун хөөмейжизи Валерий Кечирович Монгуш чоргаарал-биле адай каап, чарлай каап олур.

Ат-сураглыг аныяк мөгелеривистиң бирээзи Омак Кара-Сал хүрежип турда, холу уштуна берген хире, экти безин халая бады келген эмчилерге бар чор. Шыырак мөге ам хүрешпе-зи ол-дур деп хараадап ор бис. Ша-даа четпээнде, эмчилер ооң холун эвинче кирире каапкан болду. Магалыын аа! «Медицина катастроф» деп каан тускай хептерлиг эмчилерге четтирдивис, Омак Кара-Сал онаан чараштыр октап кагды.

Аныяк мөгелер Али Донгак биле Байыр-оол Ондар дыкала чараш оюнну көргүстү. Али удурланыкчызын көдүрүп эк-келгеш, боду ооң адаанче кире берди. Байыр-оол октадып бар чоруй, олура дүшкеш, Алини чая соп кагды.

Бирги салыг соонда 71 мөге артарга, мугурлаашкын кылган соонда, 60 мөге арткан. Өвүрнүн чараш кыстары көрүкчүлерин сүттүг сарыг шайы-биле хүндүлөп чоруп турлар. Ышкам залда олар улус ону амырап ишпейн канчаар.

Ийги салыг. Өвүрден аныяк мөге Туң Айдыңны Барыын-Хемчиктен Айдың Монгуш ырактан доскаш, кончуг чараш кылдыр кагды. Шыырак мөге-дир деп мактап органы-выс Байыр-оол Ондар арга-дуржулгалыг Начын мөге Коңгаа Начынга таварышкаш, октатты. Тожу кожуундан мөгелер дыңналбас чүве болгай, Кол Мергенни чарлаптарга, кичээнгеийвис ында барды. Аажок дүрген хүрежир, кончуг эрес мөге бооп-тур ийин. Онаанга

душкан Амыр-Санааны чииги-биле октап алды. Одай Алдын-Сай Евгений Дүвденейни бодунче чыыра тырткан соонда, өрү көрүндүр октап кагды. Чаа танып алганывыс Тензинни Чөөн-Хемчиктен арга-дуржулгалыг Назын Донгак октап каапты. Буттаарына ынак ат-сураглыг мөгевис Омак Кара-Сал Чөөн-Хемчиктен Валерий Ондарга боду буттадып алды.

Үшкү салыг. Тываның Арзылаң мөгези Чимит Куулар бо салыгга кайгамчык аваангыр, чараш хүрешти. Тес-Хемден аныяк мөге анаа алдырбайн

Соянны Чимит Куулар октап кагды. Тес-Хемден Ай-Хаан Чимитти Коңгаа Начын октаан. Шойдан Мерген-Херелди октаан Эрес Оюнну (Таңды) поликлиниканың мөгези Валерий Ондар октап кагды. Поликлиниканың эргелекчизинин өөрүшкүзү-даа медээжок. Бо хүрешке хүнү кирип турган Тожунун мөгезин Чаа-Хөлдүн Артур Шагжы ажып кагды. Намдал Белек-Байыр Ондар Херелди, Любомир Ховалыг Назын Донгакты үр хүрешкенин түңнелдинде октаан.

Бешки салыг. Арткан сес мөге девип үндү. Ам шыырак-

лээринин бетинде 5-8-кичи алган мөгелер Ч.Куу Н.Коңгаага, Н.Белек-Ба А.Монгушка шаңналдарынысты. Он муң рубль чыныгы кырынга өг-бүлө мурнундан 3 муң рубль мээш, Начын мөге Коңгаа телевидениеге чарлап ту аарып турар бичин оол Достайга дуза-деткимче к дамчыдып бээр бодап ту чугаалаан. Динмиттиг ады каашкыннары-биле көрүк ынак мөгезинге чоргаа илереткен. «Тыва» КТР Русланнның авазы ол ахша

Өвүр кожуун чагыргазының шаңналы дээш аныяк мөгелер ортузунга республика чергелиг хүреш маргылдаазының соонда.

туруп бээрже, Куулар доза тепкеш, андара соккаш, балдырлааш, октап кагды. Карак чивеш аразында ол үш органы ажыглап четтигипкенин магадады-выс. Барыын-Хемчиктин шыырак мөгези Эртине Сарыглар кожуунунун адын кайы-даа хүрештерге төлөтпий-биле камгалап турарын хүрешке ынактар билер. Бо удаада ол Тожудан кончуг чараш аргалар көргүзүп турар Кол Мергенге кагдырыпты. Шойдак Сүбедейни Чөөн-Хемчиктин шыырак мөгези Валерий Ондар октап кагды. Бо мөге Востокта ийи дугаар поликлиникада ажылдап турарын билип алдывыс. «Мээң мөгем-дир. Поликлиниканың мөгези. Эки тут, Валера, премия акшаң эмгежок болур эвеспе»—деп, Валерий Самбулдаевич Ховалыг микрофонга чарлап турду.

Дөрткү салыг. Одай Алдын-Сайны октап каапкан Бады

тарның шыырактары арткан. Демисел чидигленгени чугаа-жок. Арзылаң мөге биле Кежик Монгуш таварышкаш, дыка үр хүрешти. Ооң соонда та чүү болган чүве, Чимит Куулар «Тиилелге сээңи» дээни ол боор, бөргүн ужулгаш, басып чоруй барды. Кежик Монгуш дараазында салыгже кирди. Коңгаа Начын биле Любомир Ховалыг база дыка үр тутчуп келген соонда, Начын мөге органы кылды, ийи мөге иелээ черде шөйлү берди. Көрүкчүлөр «дең-дең!» деп алгыржып турлар, ынчалза-даа судьялар тиилелге Любомирни дээрзин чарлапты. 2-3 органы улаштыр ажыглай кааптар шыырак мөге Артыш Монгуш биле Артур Шагжы тутчуп-тутчуп чадап каан, 4 хончулаштырган соонда Шагжы тиилеп алды. Н.Байыр-Белекти Валерий Ондар октаан.

Дараазында салыгны эге-

алырын улус-чондан дыңна-рын дилээн.

Алдыгы салыг. Шагжы Артыш буттааш, Валерий Ондарны тап кагды. Любомир Ховалыг катый каккаш, Кежик Монгуш октап кагды.

Чедиги салыг. Элээн дөсөшкен соонда Артур Шагжы Любомир Ховалыгны октап кагды. Чаа-Хөл мөгези шүүлген

«Өвүр кожууннун Начын мөгези» аттарны Найд Ооржак, Салим Седен-оол Оттук Доржукай, Тежик Отчуга Аңгыр Куулар оларга, «Өвүр кожууннун Арзылаң мөгези» атты Сайдаш Монгушка, «Өвүр кожууннун Чаан мөгези» ат Орлан Кызыл-оолга тывысты.

Улаштыр болган улус мөгелер хүрежин дараазында үндүрүлгеден номчуур олар, хүндүлүг номчукчу.

Светлана БАЛЧЫ

Авторнун тырттырган чүрү

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амы-дырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлап килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. **Тираж 7974.** Чагыг 38. Номерни парлаагже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар ады-рынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дуга-ары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның ту-ружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыган саннары болгаш өске-даа фактыларды-дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.